

Костицький В. В.,доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
професор*Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
ORCID: 0000-0003-1692-9810**ТЕОЛОГО-СОЦІОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА
У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ХРИСТІАНСТВА У КИЄВО-РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ****THEOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL SOURCES OF UKRAINIAN PHILOSOPHY
OF LAW DURING THE PERIOD OF THE FORMATION OF CHRISTIANITY
IN THE KIEVAN RUS' STATE**

Стаття присвячена дослідженню теолого-соціологічних витоків української філософії права у часи утвердження Києво-Руської держави. Автор аналізує творчий доробок вчених, присвячений цим проблемам, правові пам'ятки цього періоду, надає огляд можливої хронологічної класифікації історії української філософії права цього періоду. Особлива увага приділена впливу становлення християнства на розвиток української філософії права, що, по суті, означало фіксацію цивілізаційно-культурної ідентичності стародавньої України як європейської держави, а її філософська традиція виявилася надійно вписаною в контекст європейського духовного, у тому числі й філософсько-правового, розвитку, що було зумовлено як поширенням джерела античної традиції у розвитку української філософії права від вчених, що творили у межах причорноморських міст-полісів, так і спільністю європейського розвитку у ті часи, коли Києво-Руська держава займала високе місце у сім'ї європейських держав як територією, населенням, так і рівнем культурного та державно-правового розвитку. У статті також стверджується, що в складних умовах конфліктів і взаємовпливів язичницької та християнської свідомості спостерігався сплеск філософської уваги до проблем людини і суспільства, а надалі виникнення в лоні філософської думки перших артикульованих у писемних пам'ятках теолого-соціологічних роздумів про право і його місце в житті людини та суспільства. Іншою вагомою передумовою розвитку української філософії права цього періоду стало обставини формування давньоруської державності: князівська влада, що поступово міцнішала, реалізувала оборонно-захисну, нормативно-регулятивну, судову, адміністративну та інші функції з'єднувала племена, їхні союзи в межах руських земель, а, відповідно, й гостро потребувала легітимації, філософсько-правового обґрунтування та підтримки своєї влади з боку соціальних регуляторів, які б забезпечували лад і стабільність суспільних відносин.

Ключові слова: *філософія права, українська філософія права, історія української філософії права, становлення християнства у Русі, джерела української філософії права.*

The article is devoted to the study of the theological and sociological origins of Ukrainian philosophy of law during the establishment of the Kievan Rus' state. The author analyzes the creative work of scientists devoted to these problems, legal monuments of this period, and provides an overview of a possible chronological classification of the history of Ukrainian philosophy of law of this period. Special attention is paid to the influence of the emergence of Christianity on the development of Ukrainian philosophy of law, which, in essence, meant the fixation of the civilizational and cultural identity of ancient Ukraine as a European state, and its philosophical tradition turned out to be reliably inscribed in the context of European spiritual, including philosophical and legal, development, which was due both to the spread of the source of the ancient tradition in the development of Ukrainian philosophy of law from scientists who worked within the Black Sea city-states, and to the commonality of European development at a time when the Kievan Rus' state occupied a high place in the family of European states both in terms of territory, population, and level of cultural and state and legal development. The article also argues that in the difficult conditions of conflicts and mutual influences of pagan and Christian consciousness, there was a surge of philosophical attention to the problems of man and society, and later the emergence in the bosom of philosophical thought of the first theological and sociological reflections on law and its place in the life of man and society, articulated in written monuments. Another important prerequisite for the development of Ukrainian philosophy of law of this period was the circumstances of the formation of ancient Russian statehood: the princely power, which gradually strengthened, implemented defensive, normative and regulatory, judicial, administrative and other functions, united the tribes, their unions within the borders of the Russian lands, and, accordingly, was in dire need of legitimation, philosophical and legal justification and support for its power from social regulators, which would ensure order and stability of social relations.

Key words: *philosophy of law, Ukrainian philosophy of law, history of Ukrainian philosophy of law, formation of Christianity in Rus, sources of Ukrainian philosophy of law.*

Дослідження історії української філософії права становить вельми значну складність з причин браку значного корпусу писемних джерел, особливо найдавнішого періоду розвитку нашої державності. У широкому діапазоні полярних оцінок – від беззастережного захоплення її ідеями аж до повного заперечення її своєрідності – слід виробити науково обґрунтоване та зіперте на фактичних матеріалах бачення своєрідності формованої в Києво-Руській державі філософсько-правової традиції, що присутньо стала ідейним фундаментом, на якому розвивалися всі наступні українські філософсько-правові думки, вчення та концепції з приміткою на давньогрецьку чи візантійську епоху розвитку філософії права.

Що ж стосується внутрішньої періодизації найранішої – киеворуської – фази розвитку української філософії права, то тут так само немає усталеного наукового підходу. Найбільш переконливою на сьогодні є періодизаційна схема, опрацьована свого часу ще М. Грушевським для історії української літератури: 1) перед'ярославів етап (старша редакція "Руської Правди", договори Русі з греками 911–972 рр.); 2) часи київського розквіту (Іларіон, Нестор, Володимир Мономах); 3) золотий вік давньоруської філософії ("Слово о полку Ігоревім", проповіді Кирила Туровського, повісті про київські усобиці XII ст., печерські повісті); 4) доба галицько-волинська [1].

Дещо модернізувавши її (слідом за концепцією О. Сліпушко, опрацьованою для історії літератури киеворуського періоду[2]), можна запропонувати таку схему розвитку національної філософії права в межах киеворуської доби: 1) дохристиянська філософська традиція (від найдавніших часів до 988 р.); 2) філософія права раннього християнського Середньовіччя (від 988 р. до початку XII ст.); 3) філософія права високого християнського Середньовіччя (початок XII – середина XIII ст.). В основу запропонованої періодизації покладені такі методологічні принципи: врахування особливостей суспільно-політичного й культурно-інтелектуального розвитку Київської держави, зв'язок її суспільно-культурного розвитку із правлінням певних династій, князів; залежність давньоукраїнської філософської традиції від візантійської, та осмислення першою другою в контексті власних національних традицій; специфіка філософського стилю та ідейно-тематичного спектра філософсько-правової традиції.

Слід також нагадати, що свого часу великий німецький філософ Г. Гегель у своїй праці «Філософія релігії» зазначив: «Народ, який має погане поняття про Бога, має і погану державу, поганий уряд, погані закони» [3]. З цього

погляду, запровадження християнства означало як релігійну, так і світоглядну і навіть політико-правову революцію в давній Україні, що знаходить свій вимір у теолого-соціологічному розумінні права: моральним осердям права є дарований Всевишнім Моральний імператив, закладений у Святому письмі, навколо якого суспільство і держава розвивають правову систему: [4] запровадження християнства надає давньоруському праву виміру Божественного походження, завдяки чому право починає сприйматися як сакральна санкція влади династії Рюриковичів на Київському княжому престолі. Водночас, запровадження християнства «углиб» суспільства стимулювало такі зміни уявлень про право й державу, які багато в чому визначалися «виходом до нових світоглядних підстав, до іншої психології сприйняття життя, до іншої позиції людини в сучасному світі»[5]. Сучасний український дослідник Д. Наливайко у цьому зв'язку слушно зауважив, що в європейському Середньовіччі «абсолютним гегемоном в духовній та ідеологічній сферах виступало християнство. Воно було *de facto* і системою права, і політичною доктриною, і філософією, і моральним вченням [...] релігією окреслювався географічний простір середньовічних культурно-історичних спільнот і нею ж визначалися їх вектори й структури» [6]. Тож духовне, інституційне та політичне прилучення Русі до сфери поширення християнства означало остаточно фіксацію цивілізаційно-культурної ідентичності стародавньої України як християнської, а відтак – європейської держави, а її філософська традиція виявилася надійно вписаною в контекст європейського духовного, у тому числі й філософсько-правового, розвитку. Останнє обумовлено як джерелами античної традиції у розвитку української філософії права від вчених, що творили у межах причорноморських міст-полісів, так і спільністю європейського розвитку у ті часи, коли Києво-руська держава займала високе місце у сім'ї європейських держав як за територією, населенням, так і рівнем культурного та державно-правового розвитку.

Диференціюючи окремі фази розвитку української філософії права киево-руської доби, слід відзначити, що філософія права дохристиянських часів збігається з періодом формування Київської держави як відносно централізованої. На загал не спростовуючи думку М. Грушевського про те, що «строго кажучи, і не було ніколи єдиної міцної Київської імперії, яка б далі могла розпатися», відзначимо, посилаючись на його ж праці: оскільки в умовах феодального роздроблення і панування феодальної демократії наша держава була «конгломератом дуже різних князівств з цілком різним характером зв'яз-

ків між ними» [7]; «зіставалася механічним утвором, котрий удавалося тримати в цілості тільки особистими впливами і заходами» [8], маємо стверджувати, що згадані коментарі аж ніяк не виключають величі і впливу Києво-Руської держави у тогочасній Європі, європейській історії і європейському політико-правовому бутті.

Натомість етап філософії права раннього християнського Середньовіччя належить до доби правління Володимира Великого, його сина Ярослава Мудрого, київського «тріумвірату» Ярославичів – Ізяслава, Святослава та Всеволода, а також Святополка Ізяславича (до 1113 року). Наступний період – умовно – починається 1113 року, коли великий київський стіл посідає Володимир Мономах (умовно цей період може бути позначений також і як «тривале» XII століття, оскільки він «захоплює» й перші десятиліття XIII ст.), й, відповідно, символізує період розквіту філософії права, що вже спирається на достатньо розвинутий національний інтелектуальний фундамент держави, яка все ще зберігає свою єдність [9]. Натомість останній період збігається з часами занепаду Київської держави через князівські усобиці, потужні відцентрові тенденції, занепад традиційних економічних зв'язків (насамперед, торгівельного шляху «із варягів у греки») та структурне перевлаштування державної влади (утвердження на місцях територіальних династій – відгалужень роду Рюриковичів, втрата авторитету Київським великим князінням).

Засадничо важливим є те, що кожен тип філософської культури формує власне розуміння та інтерпретацію визначальних для світогляду цінностей, принципів та орієнтирів тієї чи іншої доби. Для Середньовіччя такі засади, безумовно, містилися в християнстві, тому давньоукраїнська філософсько-правова традиція виявляє розуміння світоглядних основ буття, наситивши їх власним національним колоритом і специфікою, зокрема поєднанням актуальних соціально-історичних проблем і їх своєрідних філософсько-символічних тлумачень [10]. Проте фундамент перших філософсько-правових уявлень був створений ще в дохристиянські часи: ключовим тут був упроваджений стародавніми літописцями широкоживаний та зрозумілий як книжниками, так і простолюдом концепт «правда», який за визнанням вчених уже на початковій фазі становлення Києво-руської державності був за своїм змістом істотним чинником виявлення стану морально-правової свідомості суспільства, тому у літописних свідченнях того часу морально-правові «мононорми» фіксуються термінами «звичай», «норов», «закон руський» [11].

Правда виявляється мірою свідомості і поведінки, а також мірою оцінки людини, права і суспільства, свого роду моральним імперативом, який відображає особливості усвідомлення

свого місця і ролі у житті суспільства, громадянського обов'язку і відповідальності перед громадою для кожного члена такої громади у Руській землі. Правда формується як система оціночних понять і цінностей, а також ціннісних установок у свідомості людини, які формують світогляд тодішніх українців, як система мотивацій, що визначають поведінку тогочасних мешканців Русі, характеризують їх менталітет, культуру життя. Правда виступає свого роду феноменом правової та моральної свідомості українців-русів, відіграє значну роль в інституційному формуванні Київської давньої держави та її правової системи, феномен правди тісно пов'язана з моральними почуттями і був ядром сумління кожної вільної особи Київської Русі, спільним надбанням моральності і правосвідомості, формував державницьку самовідданість особи [12], а також справедливо може бути названий опісля визнання творчості причорноморських вчених джерелом української філософії права її національною особливістю.

Аналізуючи синонімію поняття «права» в Давній Русі, вчені відзначають, що слова «звичай», «право», «правда», «закон» на ранніх етапах формування правосвідомості розглядалися як синонімічні, і тільки пізніше починають набирати нових значень. Так, термін «закон» став розумітися і у морально-релігійному сенсі, і у правовому, поступово розширюючи свій обсяг за рахунок моральнісних характеристик, властивих християнському віровченню.

У християнському світогляді Київської Русі закон – це одночасно і правило, встановлене Богом, і межа між двома опозиційними просторовими територіями – зоною сконцентрованого добра, політично організованого простору та зоною розсіяного зла. Можемо стверджувати, що це був один із перших у нас теолого-соціологічних підходів до розуміння права [4]. «Закон» – це не тільки найвище божественне правило людського співжиття, але й межа між добром і злом як у моральному, так і в політико-географічному сенсі [13].

Отже, як уже зазначалося, виникнення філософсько-правової думки в Україні історично співвідноситься з періодом формування першої держави давніх українців – Києво-Руської Держави – Київської Русі і ґрунтується на таких ключових, на наш погляд, факторах, як:

а) виникнення і поширення власної (кириличної) писемності, що спричинила до перетворення спорадичного розмірковування про право на сталий процес, тісно пов'язаний із духовною діяльністю, що поступово сепарується від виробничої;

б) християнізація Київської Русі, що зумовила своєрідну світоглядну «революцію» й у світі права, а відтак способів його пізнання, осягнення, аксіологізації в контексті нового для Русі православного віровчення.

Саме християнська церква як універсальна інституція Середньовіччя відіграла «провідну роль і в «одержавленні» варварських народів з супутньою легітимацією інститутів регулярної влади, і в становленні нової системи вартостей, яка ці зміни санкціонувала» [14].

Як відзначають дослідники, завдяки християнській ідеології у філософській думці стародавніх українців загострилася увага передусім до людини та її духовного світу, виразно посилилися гуманістичні тенденції осмислення духовності в житті людини, зросла увага до таких вищих морально-етичних та морально-правових цінностей, як добро, справедливість, милосердя тощо. На цій основі стародавня українська правова культура увібрала в себе такі основні світоглядно-філософські характеристики нашого народу, як домінування демократизму в його житті, шанування звичаєвого права, який втілював принцип справедливості, та традиційного укладу життя, повага до людини як невід'ємної складової природного світу [15];

в) завершення формування централізованої держави, в якій суттєво іншими постають функції права (спочатку феномен так званого дружинного, а згодом князівського права, що дедалі більше упорядковується й формалізується, порівняно із звичаєвим правом), відбувається зіткнення додержавного (позадержавного) і державного права, конфліктність якого зумовлює (породжує) світоглядне тло для виникнення філософського дискурсу про право. Власне, саме фундаментальні державні потреби зумовлюють інтенсифікацію зусиль відповідних суб'єктів правотворчої діяльності, що стимулює процеси критичного переосмислення перших спроб письмової фіксації права як національного, так і правових зразків, запозичених із давньогрецького періоду життя та Візантії;

г) досягнення правом досить високого ступеня розвитку, упорядкованості та систематизованості, відокремленість у ньому особистісних і колективних, державних і позадержавних засад, різноманітних форм і методів правового регулювання суспільних відносин, співвідношення між якими зумовлюють появу, поширення та структурування філософських міркувань про право.

Як підкреслював відомий український дослідник-теоретик права Ю. Оборотов, ще «задовго до утворення Київської Русі у східних слов'ян, котрі активно взаємодіяли у процесі розселення з іншими етносами й державами, відбувалися процеси правогенезу й на міфологічному фундаменті утворювалася правова ментальність етносу. Праслов'янська лексика VI століття вже містила такі поняття, як суд, закон, право, правда й ін., а також відбувала систему уявлень про правопорушення й покарання» [16]. Саме в цей період – VI–IX століття – на Русі виникають перші філософсько-правові ідеї, що спочатку

мають релігійно-міфологічний, а потім (у зв'язку з прийняттям і поширенням християнства) православно-теологічний характер.

Теїзація права, осмислювана провідними філософами того часу, була спільним трендом його розвитку як на Русі, так і в Західній Європі та Візантії.

Фактично, від формування держави на Русі філософсько-правові погляди мали еkleктичний характер: «новаційна» християнська ідеологія накладалася на язичницькі погляди. Спершу можна припустити мирне співіснування і взаємопроникнення цих поглядів, а потім – гостре філософсько-світоглядне й інституційне протистояння між ними, а згодом – зниження «градусу» такої конфронтації та поступову адаптацію християнства до місцевих умов. Вельми умовно виділені три моделі взаємодії язичництва та християнства (мирне співіснування язичництва та християнства; конфронтація між ними; насадження християнства «згори» та взаємопроникнення обох світоглядів) так чи інакше мусили проектуватися і на рівень сприйняття права – від волі богів, які надали це право, до волі Єдиного Бога, Який надав його Своєю волею. Але справа не в «механічній» заміні пантеону поганських богів на концепт Єдиного Бога: християнство, по-перше, надало давній Україні гранично юридизоване світобачення, в якому юридичне було щільно пов'язане з моральними і релігійними категоріями та канонами, зокрема центрованими довкола понять правди, справедливості, любові, милосердя, миру, ладу тощо, а, по-друге, стимулювало активність людини, розкріпачувало її свідомість і розум, скеровувало пошуками кожною людиною свого місця в світі, усвідомлення нею відповідальності за свої дії, втілювало першопочаткову концепцію природних прав людини тощо.

Незаперечним є фундаментальне значення утвердження християнства на Русі для формування національної філософської і філософсько-правової традиції, що стали уособлювати і прилучення стародавньої України до гурту цивілізованих (християнізованих) народів, і водночас – активізували пошуки своєрідності, самобутності Українського народу, його соціальної і правової окремішності від Візантії, що претендувала на політико-ідеологічну та правову зверхність над Руссю, та й від інших сусідів. Відтак, у доволі складному й суперечливому конгломераті автохтонних і давньогрецьких філософсько-правових підходів та привнесених із Візантії християнських поглядів формувалася філософія права Київської Русі. Вона, природно, не була ані однорідною за своїми світоглядними позиціями й орієнтирами, ані чітко артикульованою в доступних нам писемних пам'ятках, принаймні до кінця X століття. Саме складні умови взаємодії – конфліктів і взаємовпливів – язичницької та християнської свідомості мали спри-

чинити і спричинили сплеск філософської уваги до проблем людини і суспільства і, кінець-кінцем, зумовити виникнення в лоні філософської думки перших артикульованих у писемних пам'ятках Київської Русі роздумів про право і його місце в житті людини та суспільства.

Другою не менш вагомою передумовою розвитку науки та генези історії філософії права стали обставини формування давньоруської державності: князівська влада, що поступово міцнішала, реалізовувала оборонно-захисну, нормативно-регулятивну, судову, адміністративну та інші функції [17] й підпорядковувала собі інші стани та соціальні групи, з'єднувала племена, їхні союзи та протонародності в межах руських земель, а, відповідно, й гостро потребувала легітимації свого панування та підтримки своєї влади з боку соціальних регуляторів, які б забезпечували лад і стабільність суспільних відносин під її зверхністю.

Із завершенням процесу остаточного оформлення перших князівських династій (історично відомі – Києвичі (у Середньому Подніпров'ї та в Києві), династія князя Мала (у Древлянській землі із центром в Іскоростені), Роговолодовичі (у Полоцькій землі із центром у Полоцьку), Рюриковичі (у Новгороді, згодом – у Києві та в усій Русі) цей доволі вузький прошарок політичних еліт діяв як «каста обраних», що прекрасно усвідомлювала свої виняткові можливості, масштаби влади та пов'язаний з ним тягар відповідальності [18]. Поступове «перетворення Київської держави на впливовий європейський центр сили з багатьма ознаками своєїрідної, «слов'янської», імперії» [19] зумовило судову, адміністративну, військову, податкову реформи, впроваджені князівською владою. Звісно, всі ці реформи, попри політичну складову, мали й виразну філософсько-правовий зміст та правову спрямованість.

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. Історія української літератури : В 6 т., 9 кн. / упоряд. В.В. Яременко; авт. передм. П.П. Кононенко, приміт. Л.Ф. Дунаєвської. Київ : Либідь, 1993. Т. 2. С. 51–98.
2. Сліпушко О. Книжність середньовічної Києворуської держави : європейська модель мислення. Київ : Видавництво «Логос», 2017. 156 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Філософія релігії : в 2 т. / Отв. ред. А.В. Гульга. Пер. с нем. М.И. Левиной. Москва : Мысль, 1976. Т. 1. С. 400.
4. Костицький Василь. Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (нарис правої теорії): монографія /В. Костицький. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. – 192 с.
5. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку : загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2003. С. 6.
6. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. С. 40.
7. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. С. 291.
8. Грушевський М. Історія України-Русі : В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Т. 3 : До року 1340 / редкол. : П.С. Сохань (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 1993. С. 500.
9. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. 340 с.
10. Сліпушко О. Література Києворуської держави (XI–XIII століття) : актуальні проблеми сучасних студій. *Слово і Час*. 2007. № 8. С. 14–28.
11. Повесть временных лет / Подгот. текста Д.С. Лихачева; Пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; Под ред. чл.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц / Акад. наук СССР. Ч. 1–2. – 1-е изд. Часть 1. Текст и перевод. Москва; Ленинград : Изд-во и 1-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в Ленинграде, 1950. С. 278.
12. Биркович О.І. Концепт правди в судовій системі Київської Русі. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького : Журнал. Серія Право*. 2018. № 5 (17). 2018. С. 28–34.
13. Киричок О.Б. Писемність Київської Русі як політичний феномен (історико-філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05 – історія філософії. Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 2017. С. 274–275.
14. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. С. 31.
15. Попадинець Г.О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12 – філософія права. Київський університет внутрішніх справ. Київ, 2007. 230 с.
16. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку : загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. С. 21.
17. Шевченко А.Є. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. / А.Є. Шевченко, С.В. Кудін, А.А. Настюк. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. С.
18. Мельничук І.А. Княжа влада в політичній системі середньовічного суспільства. *Гілея : науковий вісник / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова*. 2013. Вип. 72. С. 38.
19. Мельничук І.А. Витоки і становлення української політичної еліти (IX – середина XVII ст.): історичний дискурс : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2015. С. 143.